

Zümrüd MƏNSİMOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA-nın İctimai Elmlər Bölməsinin elmi katibi

E-mail: zumrudibrahimqizi@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-8529-9018

https://doi.org/10.59849/2309-7949.2025.2.96

ƏCDAD KULTU KONTEKSTİNDƏ SEYİDLİK İNSTİTUTU

Açar sözlər: əcdad kultu, seyid, müdriklik, şəfavericilik, xilaskarlıq

SUMMARY

THE INSTITUTION OF SAYYIDISM IN THE CONTEXT OF ANCESTOR CULT

The article discusses the sayyids belonging to the wise old man archetype and the belief in them among the people in the context of ancestor cult. The functions of the Sayyids as a transformative paradigm of the ancestor cult, such as healing, wisdom, foresight, guidance, and salvation, have been examined. Where appropriate, similar and different characteristics of saints are also given. The article discusses the restrictions placed on their activities during the Soviet era. Likewise, the genealogy of the sayyids was investigated where appropriate.

Keywords: ancestor cult, seyid, wisdom, healing, salvation

РЕЗЮМЕ

ИНСТИТУТ САЙИДИЗМА В КОНТЕКСТЕ КУЛЬТА ПРЕДКОВ

В статье рассматриваются сайды, относящиеся к архетипу мудрого старца, и вера в них в народе в контексте культа предков. Были рассмотрены функции сайидов как преобразующей парадигмы культа предков, такие как исцеление, мудрость, предвидение, руководство и спасение. Там, где это уместно, приводятся также схожие и различные характеристики святых. В статье рассматриваются ограничения их деятельности в советское время. Аналогичным образом, при необходимости, исследовалась генеалогия сейидов.

Ключевые слова: культ предко, Сайид, мудрость, исцеление, спасение,

GİRİŞ: Azərbaycan folklorunda müdrik qoca arxetipinə aid olan, əcdad kultu nümayəndəsi sayılan seyidlərə, onların göstərdikləri möcüzələrə xalq arasında həmişə böyük inam olmuşdur. Seyid ocaqları insanlar tərəfindən həmişə ziyarətə çevrilmiş, el-obanın bir müşkül işi olanda üz tutduqları, Allahdan dilək dilədikləri müqəddəs məkan olmuşdur. Eyni zamanda Mövlud mərasimlərinin keçirildiyi, qurbanların kəsildiyi təmiz, pak yer sayılmışdır. Seyid ocaqları bu gün də, sözün həqiqi mənasında, insanların Allahdan dilək dilədikləri, dərdlərindən ayrı düşdükləri müqəddəs və pak məkandır.

Seyid və övliyalar yeməz, yedizdirər, xalqın həm sevincli, həm də ağır anlarında öndə olardılar. Onlar əməlisaleh, vicdanlı, pak, Allaha daha yaxın olan, sözünün kəraməti, əlinin şəfavericiliyi, uzaqgörənliyi və öncəgörənliyi ilə sayılıb-seçilən müqəddəs şəxslər olmuşdur. Onların əşyaları, yaşadıkları ev belə, dünyalarını dəyişdikdən sonra sakral məkan hesab edilmişdir.

Əsas hissə: Seyidlər peyğəmbər nəslinin davamçılarıdır. Akademik Ziya Bünyadov “Dinlər, təriqətlər, məzhəblər” adlı ensiklopedik soraq kitabında “seyid” sözünün ərəbcədən tərcümədə “ağa” mənasında olduğunu və “Məhəmməd Peyğəmbərin nəvəsi Hüseyin nəslindən olan müsəlmanların ünvanı” kimi göstərildiyini qeyd

edib. Digər elmi mənbələrdə də “seyid” sözünün ilkin orta əsrlərdə ərəblərdə tayfa aristokratiyasının nümayəndələrinə hörmət, ehtiram əlaməti olaraq edilən müraciət forması olduğu və “ağa”, “tayfa başçısı”, “möhtərəm”, “cənab” mənalarında işləndiyi, sonradan isə “Məhəmməd Peyğəmbərin nəslindən olan müsəlmanların fəxri titulu”na çevrildiyi qeyd edilmişdir (3, 108-109).

Seyidlər Allahın sevimli bəndələri, kəramət sahibləri, müqəddəs şəxslərdir. Əməlisaleh seyidlərə Allah öz kəramətlərini bəxş edir. Onların bu möcüzələrini gözləri ilə görüb şahid olan yüzlərlə insanlarda əminlik yaranır. Hər peyğəmbər özünəməxsus kəramət sahibi olmuşdur ki, bu xüsusiyyət seyidlərə də bəxş olunmuşdur.

Sovet hakimiyyəti dövründə insanlar arasında inamı yox etmək məqsədilə bu müqəddəs, eləcə də dini biliklərə mükəmməl şəkildə sahib olan seyidləri yaşadığı yurd yerlərindən uzaqlaşdırmağa çalışsalar da, onların əksəriyyəti sürgün edilsə də xalq heç vaxt bu müqəddəslərə olan inamını itirməmiş, əcdadlara olan münasibətini dəyişməmişdir. Bir çox rayonlarda, həmçinin Şəmkir və Laçında, Qərbi Azərbaycanın Qafan rayonunda da “Seyidlər” adlı kənd var. Demək olar ki, Azərbaycanda 20-yə yaxın Seyidlər adlı kənd mövcuddur.

Folklorda, mədəniyyətdə bir sıra obrazlar vardır ki, onlar fərdi obrazlar deyil, institusionallaşma, instisional xarakter daşıma, yəni artıq fərdi keyfiyyət yox, kollektiv fərqli keyfiyyəti ifadə etmə xüsusiyyətinə malikdir. Məsələn, bu obrazlardan biri seyiddir. Seyid obrazı artıq bir fərd yox, fərddən daha geniş mənanı – seyidliklə bağlı bütün düşüncələri, bütün inam sistemlərini özündə birləşdirir. Seyid qan yatızdırandır, seyid elçilik edəndir, seyid ad verəndir, seyid yol göstərəndir, seyid bütün cəmiyyətdə baş verən neqativ situasiyaları, gərginlikləri aradan qaldıran obrazdır. Bu mənada, seyidlik ağsaqqallıq, fərdi keyfiyyət, qabiliyyət yox, instisional mahiyyətdir. Onun ətrafında seyidlə bağlı ocaqlar, pirlər, inanc yerləri, onun əşyaları vardır. Onun evi xüsusi sakral yer sayılır. Övladı olmayan qadınlar seyidin evində qalmaqla, onun hər hansı bir əşyasından istifadə etməklə övlad sahibi olurlar. Qarabağdan toplanılan folklor materiallarına diqqət etsək, görürük ki, seyid təzə tikilən evin ətrafına tüpürməklə sanki onu sakral bir çərçivəyə daxil edir və o ev xətdən-bələdən uzaq olur. O evdə həmişə ruzi olur. Bu məhz əcdad kultunun sakral instisionallaşma modelidir.

Bəzən el arasında dədə-baba ruhlarının qoruyucu ruh olaraq yaxınlarını, ona əziz olanları, xeyirxah və yaxşı insanları qoruması fikri də hakimdir. El arasında “Allahın istəyi və buyruğuyla Lətif baba köməyimizə çatar, biz nələc bəndələrini qoruyar” ifadəsi də vardır. Türkiyənin müxtəlif ərazilərində bu, Kambar ata, ataların piri və ya qoruyucu ruhu olaraq qəbul edilir. Digər tərəfdən torpağın vətən olması ata ruhları ilə əlaqələndirilir. Yaşar Kalrafat öz tədqiqatlarında qeyd edir: “Torpağın vətən olması, qorunması birbaşa ata-baba ruhları ilə bağlıdır”. Köçən və qalan nəsillər arasında vətənə sahib çıxma nöqtəsində sakral bir bağ vardır. Ata-baba məzarlarına hörmət məhz daha çox bununla qaynaqlanır” (9, 184-185).

Çox zaman müqəddəs bilinən şəxslər özləri insanların qoruyucusu qismində iştirak edirlər. Seyid ocaqları insanlar tərəfindən həmişə ziyarətə çevrilmiş, el-obanın bir müşkül işi olanda üz tutduqları, Allahdan dilək dilədikləri, dərdlərindən ayrı düşdükləri müqəddəs və pak məkan olmuşdur. Mövlud mərasimlərinin keçirildiyi qurbanların kəsildiyi təmiz, pak yer sayılmışdır.

Bizim əsas məqsədimiz müdriklik, ağsaqqallıq semantikasını daxilində əcdad kultunun seyidlik paradigması olan müqəddəs şəxslərin sosisiumda əldə etdiyi kimliyini, yaddaşlarda yaşayan seyid obrazının keyfiyyətlərini araşdırmaq və əcdad, ata başlanğıcı baxımdan tədqiqata cəlb etməkdir.

Xalq təfəkküründə Peyğəmbərin nəslindən olanlar seyid sayılırlar. Daha doğrusu, Məhəmməd peyğəmbərin nəslindən olan, onun nəvəsi Hüseynlə bağlı insanların fəxri təxəllüsüdür. Seyidlər Allahın sevimli bəndələri, kəramət sahibləri, müqəddəs şəxslərdir. “Seyid” sözünün ərəb dilindən tərcüməsi “ağa” deməkdir. Bu söz əsasən hörmət əlaməti olaraq işlədilir. Məhəmməd Peyğəmbərin ulu babası Həşimin nəslindən olanları seyid adlandırırlar. Onların bu kəramətlərini gözləri ilə görüb, şahid olan yüzlərlə insanlarda əminlik yaranır. Hər peyğəmbər özünəməxsus kəramət sahibi olmuşlar ki, bu xüsusiyyət əməlisəlah seyidlərə də bəxş olunmuşdur. Seyidlik qandan, gəndən gəlir, seyidlik nəsil-dən-nəslə irsi ötürülür, kiməsə hədiyyə olunmur. Seyidlərin şəcərəsinə hardan gəlib harda özlərinə məskən saldıqlarına, davamçılarına diqqət yetirsək, bu məsələyə də aydınlıq gətirmiş olarıq. Seyid övladları da – istər qız, istərsə də oğlan həmin şəcərəni gəndən və qandan daşdıqları üçün seyid hesab edilirlər. Ancaq əsas cədd – xətt oğuldan gəlir. Seyidlik adını daşıyan şəcərəyə sahib olan hər seyid nəfsinə sahib çıxmalı, xalqın hər işində öndə olmalıdırlar. Əslən Cənubi Azərbaycanından olan, Şəmki rayonunun Könüllü kəndində özünə yurd salan Seyid Xeyrulla ağanın şəcərəsi 7-ci İman Museyi-Kazım Əleyhissalamdan başlayır. Bildiyimiz kimi, peyğəmbər nəslinin davamçılarını imamlar, seyidlər, bir qolunu da övliyalar təşkil edir. Seyid Xeyrulla ağanın nəsil şəcərəsinin Cənubi Azərbaycanın Xoy şəhərinin Seyid Tacəddin kəndində İmamzadə ziyarətgahında saxlanılan daş kitabədə 800 il bundan öncə yaşamış İmam Museyi-Kazım Əleyhissalama qədər gedib çıxdığı qeyd olunmuşdur.

Seyid Nemət, Xeyrulla və Seyid İsmayıl Mir Mehdi oğlu Səmədov üç qardaş olublar.

Seyid Xeyrulla Mir Mehdi oğlu Səmədov

Seyid Mehdi Səməd oğlu

Seyid Səməd Xeyrulla oğlu

Seyid Xeyrulla Qurban Ali oğlu

Seyid Qurbanəli Nemət oğlu

Seyid Nemət QurbanAli oğlu

Seyid QurbanAli

Seyid Xeyrulla ağanın nəslini Cənubi Azərbaycanda yaşamışdır. 7-ci İmam Museyi-Kazım Əleyhissalamın şəcərəsindən olan Seyid Xeyrulla Mir Mehdi oğlu 1898-ci ildə Xoy şəhərinin Seyid Tacəddin kəndində dünyaya gəlmişdir. Onun əmiləri Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulmazdan əvvəl ticarətlə məşğul olduğundan karvanla Gürcüstana və Azərbaycana tez-tez gəlirdilər. Onun özü də əmisi Hüseyn ağanın yanına – Şəmki Seyfəli kəndinə gəlmiş və burada yaşamışdır. O sonralar Seyfəli, Könüllü və Seyidlər kəndində yaşamışdır. Seyid Xeyrulla ağa çox keçmir ki, Şəmkiyə çox hörmətli din xadimi olmuşdur. O, öncəgörmə, şəfəvericilik kimi müqəddəs qabiliyyətlərə sahib olmağı ilə el arasında böyük hörmət və sevgi qazanmışdır. O, insanlara yanaşma tərzi, dərdlərini dinləmək, yardım etmək kimi yüksək mə-

nəvi və əxlaqi dəyərlərə malik olmuşdur. Onun ocağına ümitsiz gedənlər ümidlə, inamla qayıtmışdır.

Xüsusən, Şəmkinin Könüllü və Seyidlər kəndinin salınmasında Seyid Xeyrulla ağanın yeri və rolu əvəzsizdir. Sağlığında da, dünyasını dəyişdikdən sonra da Seyid Xeyrulla ağanın Şəmkinin Seyidlər kəndində olan evi ocağa çevrilmiş, onun sözünün kəramətini görənlər, sorağını eşidənlər müxtəlif yerlərdən ziyarətə gəlmişlər.

Seyidlər ata-baba-dədə kultu ilə əlaqədar olan ənənəni qoruma və qazanılmış təcrübəni özlərindən sonra gələn nəsle ötürmək bacarığına malik müqəddəs və toxunulmaz şəxslərdir. Hüseyn İsmayılova görə “Seyidin cəddi əski baba inamından qaynaqlanır. Sünnilərin yaşadıkları mühitlərdə inam yeri (məkan) kimi baba, baba ocağı, şiə mühitində isə ocaq aktiv şəkildə işlədilir (4, 172-173).

Dədə adı ata, baba ilə bağlıdır. Biri digərinin davamıdır. Azərbaycan aşıqlarının əksəriyyətinin adlarının qarşısına “Dədə” adının artırılması məhz bu anlamdadır. Q.Namazov “dədə” sözünün “ulu ata”, “böyük ata” anlamında işlədiyini bildirmişdir (2, 15).

Bu gün Azərbaycanın bütün rayonlarından Seyid Xeyrulla ağanın ocağına ziyarətə gəlirlər. Ona məxsus əşyaları ağrıyan yerlərinə sürtməklə, əl vurmaqla Allahdan mədəd diləyirlər. Ona məxsus möcüzəli əsa var ki, ziyatətçilər onun üzərindən atlanmaqla güclü və sağlam olacaqlarına, arzularının gerçəkləşəcəyinə çox inanırlar.

Burada bir maraqlı məqam var. Ağaya məxsus əsa dünya ağacı modelinin bir nüşəsidir. Onun ocağından su içməklə şəfa tapacağına olan inamsa yenə də ilkin başlanğıcda yaradılışda iştirak edən su kultuna bağlıdır. Seyidlərin bir sözü iki edilməz. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında olduğu kimi “alqışı alqış, qarğışı qarğış olar”. Seyidlər də, övliyalar da ata-baba xətti ilə gedən əcdad kultunun daşıyıcılarıdır.

Digər maraqlı məqam isə seyidin cəddi məsələsidir. Seyidlər çox zaman şəcə-rələrini əsas tutur, inam, tapınacaq yeri kimi onlardan güc alırlar. Cədd dediyimiz də əcdadla səsləşir. Demək olar ki, eyni funksiyaya, eyni statusa malikdir. Seyid nəslindən olanlar deyir ki, “şəkk gətirsən, ağzın əyilər, cəddim səni tutar” kimi ifadələri də əslində, nəslə-kökü, başlanğıcı əcdadı, atanı, babanı ifadə edir. Seyidlər öz ulu babalarından güc alır, çox hadisələr, gerçəklər, möcüzələr onlar vasitəsi ilə əyan olur, görünür. Belə desək daha doğru olar ki, seyidlərin cəddi onlarda təcəllə edir. Seyidlərin cəddi seyidlər üçün əsas ilahi güc mənbəyidir. Əcdad kultunun seyidlik paradigması möcüzə göstərmək, solumu önə çəkmək, ağsaqqallıq kimi bir çox funksiyaları, onların kökünü bəzən İslamdan öncəki mifoloji dünyagörüşə aparır. Seyid-ilan münasibətləri totemistik, seyid və ağsaqqallıq, solumu önə çəkmə bacarığı, moderatorluq bacarığı tanrıçılıq, quruculuq (Oğuz mifində olduğu kimi), cədlərin ruhu ilə informasiya almaları, şəfa vermələri animistik və şamançılıq dünyagörüşü izlərini xatırladır. Bütün bunlara baxmayaraq, burada da ata xətti əsas götürülür. Çünki seyidlərin qız övladları seyid olsalar da, həmin qızların övladları seyidlik funksiyasına malik olmur. Seyidlərin daşıyıcıları onun oğul övladından olanlar sayılırlar.

Seyidliyin ata xəttindən keçməsi məsələsi əslində ilk əcdadın məhz ata xəttindən başlaması fikrinə də əsas verir. Seyidlər və onların əcdad kultuna bağlılığı çox vacib və əsas məsələdir. Bərdə, Ağcabədi ərazisində Hüseyn ağa, Seyid Məhəmməd ağa, Seyid Əziz ağa, Şəmkində Seyid Xeyrulla ağa və başqalarının adlarını çəkmək

olar ki, onların göstərdikləri möcüzələr yaddaşdan-yaddaşa ötürülərək günümüzdə kimi gəlib çatmışdır.

Folklorşünas Hikmət Quliyev qeyd edir ki, “Müdrək Qoca patriarxal cəmiyyətin tələbləri ilə kişi obrazı əsasında realizə olunur. Məhz bununla əlaqədardır ki, cəmiyyətdə kişi seyidlərin funksiyaları qadın seyidlərlə müqayisədə daha çox qəbul olunandır və geniş yayılmışdır. Həmçinin seyidliyin varislik olaraq atadan ötürülməsi türk mədəniyyətinin daxilində olan patriarxal münasibətlərin seyidlik kontekstinə ötürülməsi kimi də anlaşıla bilər. Beləliklə, seyid müdrək qocanın kult səviyyəsini özündə ehtiva edir. Odur ki, obraz olaraq seyid müdrək qoca kultunun daşıyıcısıdır”

Hikmət Quliyev onu qeyd edir ki, “Seyidlər özlərinin xüsusi statusa malik olduğunu məhz göstərdiyi möcüzə və kəramətlər əsasında təsdiq edirlər. Bu bir tərəfdən qeyri-adi istedad və fəvqəltəbii bacarığın göstəricisidirsə, digər tərəfdən müqəddəsliyin təsdiqinə yönəlmiş faktır” fikri eyni ilə övlialara aid etmək olar” (7, 127).

Seyidlərə məxsus əşyalar hər zaman müqəddəs hesab edilmişdir. Şəmkinin Kö-nüllü kəndində yaşayan Seyid Xeyrulla ağa haqqında el arasında dolayan rəvayətlərə diqqət etsək bir-birindən maraqlı məqamlar üzə çıxmış olar.

- Seyidlər şəfa verəndi;
- Seyidlər öncəgörəndi;
- Seyidlər övladları olmayana övlad bəxş etməklə kişi başlanğıcının müqəddəs nümayəndələri kimi təmsil olunurlar;
- Tanrıya məxsus xüsusiyyətləri göstərməklə yaradıcı semantikanı təcəssüm etdirirlər;

- Seyidlər ad verəndir;
- Seyidlər uzaqgörəndir;
- Seyid xeyirxahdır;
- Seyidlər möcüzə və kəramət sahibləridir;
- Seyidlər fəqirlərin dayağıdır;
- Seyidlər elin ağsaqqalıdır;
- Seyidlərin yaşadıkları ev ocaqdır;
- Seyid el ağsaqqalı, müdrək qocadır;
- Seyidlər sağlığında hörmətli söz sahibləri olduqları kimi, ölümündən sonra qəbirləri türbəyə, yaşadıkları ev ocağa çevrilir.

Seyid-ilan münasibətlərinin mövcudluğu seyidlərin tarixi kökünü islamdan əvvəlki animist görüşlərlə, şamanizm ritualları ilə əlaqələndirir.

- Seyidlər barışıq edəndir;
- Seyidlər möcüzə sahibdir;
- Seyidlər bir kəlməsi geri çevrilməyən müqəddəs şəxslərdir;
- Seyidlər çətin işləri yoluna qoyan söz sahibidirlər;
- Seyidlər kəramət sahibidirlər;
- Seyidlər əcdad kultunun transformativ paradıqlarıdır.

Bəzən bu müqəddəslərdə olan bir sıra xüsusiyyətlərin islamdan əvvəlki dünya görüşdən transformasiya olunduğunu deyən folklorşünas alimlərimiz də vardır. “İslam mədəniyyətindən sonra türk mədəniyyətində yeni bir hadisə baş verdi” deyən Əfzələddin Əsgərin qənaətinə əsasən, “Şamanizm-sufizm sintezi xalq islamının formalaşması ilə nəticələndi. Sufi ocaqlarının başında duranlar – şeyxlər, babalar, pirlər

Ə.Yəsəvidən başlayaraq şaman düşüncəsi ilə islamın içərisinə girdilər. Ağ-baba-qara baba, ağ şıx-qara şıx, ağ seyid-qara seyid, ağ pir qara pir, kimi ocaq və şəxs adları ağ şaman-qara şaman kultunun söz çdığımız hadisə ilə bağlı İslam müstəvisində transformasiyasıdır” (1, 25). Əslində şamanizm başqa bir xətt təşkil edir.

Övliyələr kimi seyidlərin də hər zaman getdikləri yerlər, yaşadıkları məkan, onlara məxsus ev, əşyaları müqəddəs sayılmış, insanlar hər müşkül işlərinin düzəldiyində orada qurban kəsər, kimsəsizlərə paylayar, niyyət edib ocağından bir nemət götürər, ondan tütyə kimi istifadə edərlər. Seyid Xeyrulla ağanın əlinin şəfavericiliyində çox adam şahid olmuşdur. Qızı Tahirə Xeyrulla qızı Paşayevanın dediyinə əsasən, hələ ağanın sağlığında evlərinə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən xəstə adamları gətirərdilər. Hətta tüpürçəyi belə dərman bilənlər vardı. Əllərində ziyil olan adamlar ağanın yanına gedir, ağa ziyilə tüpürəndən bir müddət sonra ziyil sağalardı, eləcə də kür adamları gələr və sağalır sevinclə, toy-bayramla evlərinə dönərdilər.

Tahirə Paşayevanın dediyinə görə, Xeyrulla ağa “Seyid Xeyrulla ağa yarasına baxıb bir maz götürüb cunaya sürtdü. Üzərinə 3 dəfə tüpürdü. Ayağını bağladı. Odur-budur oğlanın yarası sağaldı (12).

Seyidlər iki qan düşməni bir araya gətirər, onları barışdırardı. Heç kəs Seyid Xeyrulla ağanın bir kəlməsini iki etməzdi. O zamanlar belə insanlara, sözün həqiqi mənasında, ağsaqqal sözü, öyüdü böyük inam, hörmət vardı. Çünki möcüzələrinə yüzlərlə insan şahid olmuş, yüzlərlə insan onun ocağında şəfa tapmışdır.

“Seyid obrazına “yüklənən” semantika Müdrik Qoca arxetipinin emosional gerçəkliyindən doğur; möcüzə, kəramət, ovsun (sofuluq, ilan tutma) və s. kimi metafizik keyfiyyətlər sakral semantikəli davranışlar kimi psixomifoloji mahiyyət kəsb edir” (8).

Seyidlər nəsillər arasındakı ədavətə, düşmənçiliyə son qoyan müqəddəs şəxslərdir. “Seyfəli kəndində iki qanlı düşmən olur. Biri o birini öldürmək istəyir. Öldürmək istəyən adam gəlib atama əhvalatı danışır. Atamın köynəyini alıb geyinir. Düşməne nə qədər güllə atırsa, ona təsir etmir. Axırda Seyid Xeyrulla ağa düşmənləri barışdırır”. Seyid Xeyrulla ağanın əşyaları, ona məxsus hər şey bu gün də öz sakrallığını qoruyub saxlayır. Burada diqqət çəkən məqam Seyid Xeyrulla ağanın əcdad kultu nümayəndəsi kimi yol göstərənlik, savaşa yatırmaq bacarığına, gücünə malik olmasıdır. Eynən “Kitabi-Dədə Qorqud”un başlıca qəhrəmanlarından biri olan Dədə Qorqud kimi. Hər ikisi əcdad kultunun nümayəndəsidir. Hər ikisi müdrik qoca arxetipinin dəyərli nümayəndəsidir. Bütün bunlar onu göstərir ki, aradan böyük bir tarix ötsə də, yaşadıkları dövrlər uzaq olsa da ərənlik, əcdad funksiyasına məxsus sakral dəyərlər davam edir.

Bu gün ağır seyidlər üçün “cəddi böyük ağadır”, “sınaqlı seyiddir” deyirlər. Bu gün də onun ocağı, ona məxsus əşyalar qorunur. Bu gün el arasında belə bir inam var ki, il quraq keçəndə onun belinin kəmərinə suya salırlar, onda yağış yağır. El-oba buna çox inanır. Bu gün də dili tutulan birinin belinə ağanın kəmərinə taxıb, onun illərlə oturduğu stuluna oturdanda dili açılır. Söylənən bu kəlmələrə şahid olanlar çoxdur.

“Mənim qardaşım Süleyman mənə altı-yeddi yaş böyükdü. Şahitdi o da. Bu kənddəki yaşdı adamların əksəriyyəti şahitdi. Hay düşdü kü, körpüdən dəvə düşüf. Ayrı da yol yoxdu, dəvə gərəh o dəmir körpüdən keçsin. Dəvənin iki qavax qollar çıxıb betonun üstünə, dal qılçaları hərəsi şpalın biri burasınan, biri o biri tərəfinə

düşüf aşağı. İndi dəvə nə qədər eliyir, qalxa bilmir. Millət tökülmüşdü. Nə qədər dar-tıllar, dəvə qalxmır. Bir də gördüh Seyid Hüseyn ağa gəlir. Əlində ağac çəliyi vardı. Yaxınlaşanda acıxılı dedi: – Nə yığışmırsız? Belə durun görüm. Hamı çəkildi. Bircə dəfə çəliyi belə vuruf dedi: – Dur ayağa, Allahın heyvanı. Özünün goru haqqı, elə bil dəvəni altdan qılçalarinnan tutuf dik tulladılar. Dəvə sıçradı qalxdı. İsa kişi düşdü. Seyidin ələyığına. İndi duz kimi yalıyır – Ay Allahın bəndəsi, əl çək mənən. Bax, Seyidin belə hökümlərini gözüynən görən kəntdə çoxdu” (6, 58).

Rəvayətdən göründüyü kimi, seyidlər kəramət sahibidirlər. Dedikləri söz gerçək, göstərdikləri möcüzə inandırıcı və doğru olur. Əcdad kultu paradiqması kontestində yanaşdıqda onlar düşərli və xeyirli söz, gerçək və möcüzəli əməl sahibidirlər.

Seyidlər həm də sirr daşıyıcılarıdır. Onlarla bağlı bəzi məqamların gizlin saxlanılmağı əsas şərtidir. Ölümündən sonra belə onların ziyarətə çevrilmiş qəbirləri üzərində görülən məqamlar gizlin qalmalı, kimsəyə açılmamalıdır. Azərbaycanın qərb bölgəsindən topladığımız rəvayətlərin bir çoxunda seyidlər övlad bəxş edən, möcüzə sahibləridir, eləcə də öncədən görəndirlər.

Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında da seyidlər nəsli yaşamış, onların özlərinə məxsus ənənələri həyat tərzi olmuşdur. Onlardan bəziləri yaşadıkları bölgələrdə kifayət qədər tanınmış, yüksək hörmət-izzət sahib olublar. Digər bölgələr kimi, indi işğal altında olan rayonlarımızda da vaxtilə sayılıb-seçilən, ağır seyidlər yaşamışlar. İnşallah, Qarabağda abadlaşdırma işləri bitdikdən sonra yurddaşlarımız öz doğma elinə-obasına qayıdar, orada mövcud olan seyid ocaqlarında yenidən öz əvəlki inam və güvən məkanına çevrilər.

“Bizim kəntdə bir nəfər oluf, adı yadımdan çıxıf. Hər gün çıxırmış ki, Şıx Həsənin qəvri üsdündə işıx yanır. Bir ay, iki ay, üç ay, axırı bu kişi dözmür, arvadına deyir. Arvadına deyənən sora o işıx yoxa çıxır” (11, 80).

“Seyid qızı Nübarın atası hörgü hörürmüş. Həji Qaramanın da qapısında həmişə gəlif maral sağılırmış. Marallar gələrmış Həji Qaramanın ojağında durarmış, onnarı sağarmışdar. Bir gün Həji Qaraman eşidir ki, filan yerdə belə bir güjdü seyid var. Durur maralın birini minir, gəlir o seyidin qəbuluna. Seyid görür kü, vallah, Həji Qaraman gəlir, özü də maralı minif gəlir. Əlaşsız qalır, hörgünü minir, yerdən əl atur ilanı götürür. Vırır qamçı kimi hörgüyə, gedir marala sarı, Həji Qaramanın qabağına. Həji Qaraman onda deyir ki, yox, sən mənən güjdü ojaxsan. Onu orda qəbul edir ojax kimi. Deyif sənin mindiyin cansızdı, mənim mindiyim cannıdı” (5, s. 77).

Göyçəlilərdən topladığımız folklor mətnində seyid Əli ağanın qoruyuculuq kəramətindən söz açılır. Digər bir rəvayətdə isə Seyid bayram ağanın yaxşılığı qarşılıq maralın öz südünü onun yeni doğulmuş qızına hədiyyə etməsindən söz açılır.

Təhlədən, Muğannan gələnnər deyillər: – O Həji Qaraman babanı sınıamırsız? Deyirsiniz ki, gedən hər sürü birin orda qurban kəsif getməlidir. İndi o sürü də hansı ora qurbandısa, özü getsin, orda kəsəh onu. Qoyun məliyə-məliyə gedif dururmuş qalağın qabağında, onu gətirif burda kəsirmışdər” (5, 80).

Seyidlərə el arasında el ağsaqqalı da deyirlər. Onlara pənah gətirən heç kəsi qarıdan boş qaytarmaz, şəfa istəyəne şəfa verilər, köməyə ehtiyacı olanlara əl tuturdılar. Buranın bütün xeyir və şər işlərində hamı onların məsləhətinə qulaq asırdı, seyidlər həm də nəsillər arasında düşən qanı yatızdırdılar.

Seyidlər olub ki, elin dar günündə də, şad günündə də ellə bir olublar.

Zəngilanın Məlikli kəndindən olan Seyid Həsən ağa vardı ki, onun bir çox möcüzələri olmuşdur. Kəndə sel düşəndə Seyid Həsən ağanı gətiriblər, o, selin qabağını öz möcüzəsiylə kəsmiş, ilan vuran birini ağanın ocağına gətiriblər, həmən məlhəm qoyub sağaltmışdır (8).

Seyidlərin ayağı dəyən yerdə daima bərəkətli olardı:

“Allahverdi vardı, kolxoz sədri idi. Həmməşə taxıl vaxdı, üzüm vaxdı ağanı aparırdılar. Məsələn, dolu gəlirdi, üzümü döyürdü, taxılı döyürdü. Ağanı aparırdılar, minirdi qatıra, bir əlində də duz səpirdi sahənin qırağına, oranı qətiyyətlə dolanırdı. Həmin sahəni dolu vurmazdı. Özü də həmin sahə bol məhsul verərdi. Birinci biçimdə həmişə ağanın payını aparırdılar. İndi heylə kişilər yoxdu, ay bala” (5, 82).

Seyidlər müdrik söz sahibləri olduqları kimi müdrik əməl sahibləri də olmuşlar. Onlar həm də övlad bəxş etmə gücünə malik olmaqla ata başlanğıcını, əcdad kultunu təmsil edirlər. Şəmkirli Seyid Xeyrulla ağanın yanına övladı olmayan qadınlar gəlirdi. Seyid Xeyrulla ağa onların ağzına tükürməklə onlar övlad sahibi olurdular. Deməli, seyidlər də nağıllardakı dərviş paradıqması kimi dövləndirmə funksiyasını icra etmiş olurlar. Seyidlər əcdad kultunun yaradıcı ata semantikasını ilə bağlı olan möcüzə və sakral güc sahibləridirlər.

Füzuli rayonunda da ağır Seyidlər olmuşdur. Torpaqlarımız işğal altında olan dövrdə belə qaçqıncılıq həyatı yaşayan soydaşlarımız o müqəddəs şəxslərin adlarını tutub Allah yolunda qurban kəsirdilər. Nəslin davamçılıqına baş çəkər, dərdlərini söyləyib yüngülləşərdilər. Onların davamçılıqını ümid yeri, rahatlıq mənbəyi hesab edib onlara üz tutan bu gündə onlarla insanlar var.

Repressiya dövrü Azərbaycanın ziyallılarından yan keçmədiyi kimi din xadimlərindən, seyidlərindən də ötüşmür. Yasin Çələbi, Əhməd Çələbi, Teyfur Çələbi də isti yurd yerindən sürgün edilmişlər. Əsasən, Cəbrayılın Çələbilər kəndində yaşayan Hacı Qaraman Çələbi, Hüseyn Çələbi, Abdulla Çələbi, Əli Çələbi, Həsən Çələbi, Yahya Çələbi, Qasım Çələbinin babalarını 1937-ci ildə sürgün etdikdən sonra bunların bir hissəsi Şahvəliyə, Mərcanlıya, Veysəliyə Əmirvar kəndlərinə, Qubadlının Əfəndilər kəndinə gedib orada məskən salmışlar. Bunların əsas kəndləri Çələbilərin öz kəndləri olub, onların evləri Hacı Qaraman ocağının yanında yerləşirdi. Yunisova Zeynəb Hüseyn qızının dediyinə görə bir gecədə 50 nəfərdən çox namaz qılıb oruc tutan imanlı şəxsləri Qazaxıstana və Sibirə sürgün etmişlər. Evlərdə olan Quran kitablarını su quyularına atmışlar ki, gəlib tapmasınlar. “Babaları sürgün olunduqdan sonra yerdə qalan nəsilin nümayəndələri yenif gəldilər Cəbrayılın, Qubadlının kəndlərində özlərinə yurd saldılar. Onların əsas yeri və ocağı Çələbilər kəndi yaxınlığındakı “Hacı Qaraman” ocağı olmuşdur. Bu ocağa niyyət edib gələnlər daxilən yüngülləşərək paklaşdıqlarını, azar-bezardan qurtardıqlarını hiss edirdilər”. Qarabağın “Hacı Qaraman” ziyarətgahı bu müqəddəs ziyarətgahda dəfn olunan Hacı Qaraman orta əsrlərdə yayılmış qədim türk tayfası Qaramanların bir nümayəndəsi olub. Qaramanlar tayfası X-XI əsrlərdə Orta Asiya və Türkiyədə geniş yayılmışdılar. Sonralar monqol istilaları ilə bağlı XIII əsrdən başlayaraq bu tayfalar başqa ölkələrdə, o cümlədən, Azərbaycanda məskunlaşmağa başlayıblar. Onların bir qismi, başda tanınmış təriqət başçısı Hacı Qaraman Əfəndi (Əhməd Çələbi Əfəndi) olmaqla, indiki Cəbrayıl ərazisində məskunlaşmışlar. Onlar tanınmış Övliya Çələbinin nəslindəndirlər.

Hacı Qaraman vəfat edəndən sonra dəfn edildiyi yer ocaq kimi, pır kimi müqəddəsləşib. Onun qəbri üzərində bir böyük qara daş da var. Öldüyü yerdə böyük bir qəbir daşı qoyulub ki, buna Hacı Qaramanın qara daşı deyilər. Çünki sağlığında Hacı Qaraman möcüzələr göstərib. O, Peyğəmbər salavatullahın nəsil şəcərəsini daşıyan müqəddəslərdəndir.

Zeynəb xanımın dediyinə görə, “Ay bala qaynanam Şəhrəbanu Çələbinin dediyinə görə vaxtı ilən babamızın çəliyinin sancılıb dayandığı yerdə bir dam evi tikiflər. Adətə görə damın ortasında ocax qalıyırlar. Ocağın külünü götürəndə görüflər ki, külün altından yaşıl bir ağac pöhrəliyif çıxır (13).

Seyidləri övliyalarla birləşdirən cəhət hər ikisinin peyğəmbər davamçısı olmağı, dedikləri sözlərin kəraməti, şəfavericiliyi, öncəgörməliyi və sairədirsə, fərqləndirən cəhətləri də vardır. Araşdırma apararkən folklor mətnlərində seyidlərin ilanlarla sıx əlaqələrinin olduğunu, onların ocaqlarını belə ilanların qoruduğunun şahidi oluruq.

Şəmkirdən topladığımız rəvayətlərin birində Xeyrulla ağanın ilanlarla əlaqəsindən söz açılır. “Ağa qəzəbləndi, ilana tüpürdü. İlan ordaca partlayıb öldü” (14).

Seyidlər ilanın birinin çaldığı haqda sakral gücü hesabına informasiyaya malik olan kimi ilanı müəyyən metodlarla çəkdiyi cızıqdan çıxmağa qoymaz, ilan seyidin işarəsi olmadan o xətti keçib gedə bilməzdi.

Seyidin ocağına ən çox ilana və xəstəliyə görə gəlirdilər. Kiminsə evində ilan olanda ağanı aparırdılar. O deyirdi “ay kafir, çıx get”. O da düşüb gedirdi.

Deyilənlərə görə, “seyid dünyasını dəyişdikdən sonra bir dəfə uzaq eldən dili tutulmuş qorxmş bir gəlini gətirdilər ağanın ocağına. Gəlin ocaqda yuxuya gedir. Xeyli vaxtdan sonra ayılıf danışmağa başlayır. Deyir ki, o şəkildəki baba mənə yuxuda dediki qorxma sən dilin açılacaq” (10).

İlan müdriklik simvolu hesab olunmuşdur. Nağıllar, rəvayət və əfsanələrdən görürük ki, ilanlar köhnə yurd yerlərində olan qızıla sahib çıxır, bəzən də gözəl qızlara evlənmək təklif edir, evləndikləri gün öz cildini dəyişərək yaraşığı, igid oğlana çevrilir. Hikmət Quliyev qeyd edir ki, “folklorumuzda ilanın sehrlı əşya və ya müəyyən bəxşiş (quşların, heyvanların və s. dilini bilmək) verməsi, yol göstərməsi, qəhrəmanı çətin vəziyyətdən xilas etməsi və s. kimi funksiyaları vardır. Seyidlərlə bağlı sadələdiyimiz xüsusiyyətlər də əsasən bunlardan ibarətdir. İlan müdrikliyin simvolidir, kişi başlanğıcını ifadə edir, bəxş edəndir, xilaskardır, seyid də həmçinin müdrikdir, ağsaqqaldır, kişi başlanğıcı əsasında ötürülür (anası seyid olanları ancaq həftədə bir gün (5-ci gün) ziyarət etmək olur və bu irsi ötürücülük bir nəsil davam edə bilər), şəfa verən, yol göstərən, xilas edəndir.

Seyid tüpürçəyi həm şəfa verir, həm də öldürür. Seyidin tüpürçəyi insandakı müəyyən xəstəliklərin dərmanındırsa, seyidin sözündən çıxan, qırmızı xətti aşan, ziyanlıq verən ilanların ölümünə səbəb olur.

Seyidlərin yaşadığı məkan, onların toxunduqları əşya və predmetlər də çox önəmlidir və sakral mahiyyət kəsb edir. Hətta sonradan qəbirləri belə türbələrə çevrilir.

Şəmkirli Seyid Xeyrulla ağanın ocağında bu gündə onun əlinə götürdüyü çomağı qorunub saxlanılır. Onun evinə niyyət tutub gələnlər olduqda həmin çomağı üç dəfə başından keçirif üstündən adlayanın niyyəti hasil olur deyirlər. Oxuduğu Quran kitabını insanların üzünə tutub vərəqlərin küləyini üstünə verirlər ki, neqativ qüvvələr kənar olsun.

Məlumdur ki, seyidlik, əsasən, ata xətti ilə gəlir. Ata kultu burada önəmli rol oynayır. Diqqət etsək, görürük ki, Zəngilanın Məlikli kəndindən olan Seyid Həsən ağanın özü də seyid ocağında dünyaya gəlmiş, atası Hacı Mirməhəmməd Ağa XIX əsrin ikinci yarısında Həzrət Əlinin uyuduğu Nəcəfül-Əşrəf şəhərində ali ruhani təhsilini tamamladıqdan sonra yerli mədrəsəyə rəhbərlik etmək üçün təyinatla Ordubad şəhərinə göndərilmişdir. Göründüyü kimi, Seyidlərin özlərinin də əcdad kultu, ata başlanğıcı, 7 arxa dönəni baxımından yanaşdıqda, əsas seyidliyin keçmə xətti ata xətti təşkil edir.

Ancaq bəzən seyidliyin anadan qız övladına, eləcə də atadan qıza ötürüldüyü ənənəsinə də təsadüf edirik. Məsələn, Xeyrulla ağadan qızı Tahirə Paşayevaya ötürülmüşdür.

Füzulinin Musabəyli kəndində “Sayad arvadın ilan ocağı” deyilən bir müqəddəs ocaq olmuşdur. “Mən ona şahidəm ki, qızım, həməm ocağa Sayad arvadın ilan ocağı deyərtilər. Həyətin hər tərəfi ilan idi. İlanlar qoruyurdu o ocağı Neçə dəfə odun götürəndə qoluma ilan sallanır, qışqırımsam a qızım, diyiflər ki, qorxma, ilan bir şey etməz. Doğrudan da, möcüzəydi ilanların heş kəslə işi olmurdu”(15).

Deməli, Sayad ana ocağına həftənin bütün günlərində ona üz tutub şəfa istəməyə gələn insanlara, ilanların yatdığı yerdən götürülən torpağı palçıq edib yara yerinə sürtməklə məlhəm edərdi.

“Güllücədə Seyid Füqəranın babasının qəbri var. Hamı ora ziyarətə gedir, qurbannar kəsir, deyilən niyyətdər qəbul olur. Hər cuma axşamı gedərsən ki, nöbədən mümkün döyül. Füqərə yeyəndə doymax bilməzdi. Elə yedihcə yeyərdi. Biri bir dəfə gəlirmiş, görür ki, gəlif nəziri yığan yoxdu. Camaat da çoxlu nəzir qoyufdu. Camaat çıxanda bu gedir ki, nəziri yığa, ilan hər tərəfdən gəlir qoymur ki, bu içəri girə, nəziri götürə. Orda gözdüyür də, gələ Füqərə özü götürə. O, nə pul sayı bilirdi, nə də pulu tanıyırdı. Elə bilirdi ki, puldu da, amma neçə maat olduğunu bilmirdi”. (5, 117).

Daha böyük miqyasda götürsək, türk inanc sistemində ilanının yeraltı dünyanın hakimi olması ilə əlaqədar mətnlərə təsadüf edirik. İlanın həm də yaxşı insanların qoruyucusu, hamisi olmağı, onlara məxsus nəsnələri qorumağı haqqında fikirlər Seyid-ilan münasibətlərində aydın olur. İlan yaxşı insanlara, hətta körpə uşaqlara belə toxunmur. Bəzən bir çox kəndlərdə qədim evlərin altı ilanla dolu olur, amma ilanlar ev sakinlərinə zərər vermir. Bəzən folklor mətnlərində ilanının qızıl olan yerdə özünə məskən saldığı, ona yardımçı olan kəslərə qızıl bəxş etdiyi fikirlərinə təsadüf edirik.

Yaşar Kalafat “Keçmişdən günümüze – Kişioğlu” araşdırmasında Türk xalq inanclarında nəzir, adak, ilan müqəddəs qəbul olunduğunu qeyd edir.

Çox maraqlıdır ki, toplama mətnlərində ilan-seyid münasibətlərinə çox təsadüf olunur. Hətta seyidlərin ocaqlarında məskən salan ilanlar bir pis əməl sahibi olduqda, birini sancdıqda seyidlər bunu dərhal bilir, hiss edir. Həmin ilanın ağzına tüpürərək onun ölümünə səbəb olur. Ancaq qadın-seyid münasibətləri az təsadüf olunan hallardandır. İmanlı və tək yaşayan qadınların yaşadığı evin, həyətin ilan ocağına çevrilməsi az təsadüf olunan, maraqlı və möcüzəli hadisələrdəndir. Çox maraqlı haldır ki, ilanlar Sayad nənənin verdiyi südü içir, onun və ona pənah gətirənlərin qoruyucu mələkləri rolunda təmsil olunurlar.

NƏTİCƏ. Yuxarıda qeyd olunanlardan məlum oldu ki, seyidlər aşağıdakı bir çox funksiyaları yerinə yetirmiş olurlar.

Seyidlərin uzaqgörənlik, müdriklik, yardımsevərlik, xeyirxahlıq, doğru yol göstərənlik, əvvəlcədən hadisələrdən xəbərdar olmaq, övlad bəxş etmə kimi keyfiyyətləri onları əcdad kultu paradigması səviyyəsinə ucaldır. Onlar kəramət sahibidirlər. Eləcə də, müdrük qoca arxetipinin nümayəndələridirlər.

Əsrlər keçəcək, seyidlər əcdad kultu daşıyıcıları kimi tarixdə, xalqın yaddaşında əbədi iz qoyacaq. Bu müqəddəs, əməlisaleh, kəramət sahiblərinin göstərdiyi möcüzələr haqqında söhbətlər də nəsildən-nəslə keçərək əbədi yaşayacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. Zəngəzur folkloru. XII kitab (Zəngəzur folkloru), Bakı: Səda, 2005, 464 səh.
2. Azərbaycan aşıq sənəti. Bakı: 1984.
3. Bünyadov Z. Dinlər, təriqətlər, məzhəblər. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 336 səh.
4. İsmayılov İ. Azərbaycan aşıq sənətinin Ata, Baba, Dədə, mərhələləri. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XII kitab, Bakı: Səda, 2002, 176 səh.
5. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, III kitab (Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Tərtər, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər, Laçın və Şuşa rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: Elm və təhsil, 2012, 468 səh.
6. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, II kitab (Bərdə və Ağcabədi rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: Elm və təhsil, 2012, 484 səh.
7. Quliyev H. Müdrük qoca arxetipinin semantik strukturu və paradigmaları. Bakı. Elm təhsil, 2016, 215 səh.
8. Quliyev H. Müdrük qoca arxetipinin semantik strukturu və paradigmaları. <http://azkurs.org/semantik-strukturu-ve-paradigmalar.html>
9. Kalafat Y. Türk kultürü halqların halk inanclarında Keçmişten günümüze-Kişioğlu. Ankara, 2015, Berikan yayınevi, 325 səh.

Söyləyicilər haqqında məlumat

10. Ələsgərova Mehparə İsmayıl qızı, Şəmkir rayon Könüllü kəndi, 1958
11. Quliyeva Elnarə Kamil qızı, Şəmkir rayon Könüllü kəndi, 1975
12. Paşayeva Tahirə Xeyrulla qızı. Şəmkir rayon Könüllü kəndi, 1963.
13. Yunisova Zeynəb Hüseyn qızı, Cəbrayıl rayon Əmirvar kəndi 1957
14. Mənbəyi göstərilməyən nümunələr şəxsi arxivimizdədir.
15. Musabəyova Fizzə, 1962-ci il Füzuli rayon, Musabəyli kəndi.

